

सुम्निमा उपन्यासमा परिवेश

✱ बढीप्रसाद ढकाल

bbiibash@gmail.com

अध्ययनसार

आर्य संस्कृति र अनार्य संस्कृतिको समन्वयका रूपमा आएको यस उपन्यासले किरात संस्कृतिलाई भौतिकवाद र ब्राह्मण संस्कृतिलाई अध्यात्मवादको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। अध्यात्म र भौतिकताको समन्वयबाट मानवजीवन सफल र सार्थक बन्ने विचार उपन्यासमा आएको छ। भौतिकवाद र अध्यात्मवादको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र सुम्निमा र सोमदत्त आएका छन्। मानिस शरीर र आत्माको सङ्गम हो। उसले प्रकृति, धर्म र समाजको नियमलाई पालना गर्नुपर्छ भन्ने विचार सुम्निमामा व्यक्त भएको छ। सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त विविध स्थानिक, भाषिक, कालिक, पौराणिक, सामाजिक सांस्कृतिक राजनीतिक, वातावरणिक (भौतिक र मानसिक) आदि पक्षहरूको व्यापक क्षेत्र परिवेश विधान हो भन्न सकिन्छ। यिनै थुप्रै अवयवहरूको अन्तर्सम्बन्ध र तिनको प्रभावका आधारमा सुम्निमा उपन्यासको वैचारिक दर्शनमा परिवेशको प्रयोग भएको छ। यसर्थ के भन्न सकिन्छ भने उपन्यासको परिवेशविधान अनन्त फैलिएको ब्रह्माण्ड हो जुन भौतिकदेखि अभौतिक स्थलसम्म विचरण गर्दछ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

प्रमुख शब्दावली : परिवेश, भौतिकवाद, अध्यात्मवाद, जातीय समन्वय, मातृवात्सल्य।

विषयपरिचय

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (१९७१-२०३९) आधुनिक नेपाली आख्यान फाँटका एक चर्चित व्यक्तित्व हुन्। सुरुमा हिन्दी साहित्य रचना गरेका कोइराला शान्तिप्रिय द्विवेदी र सूर्यविक्रम ज्ञवालीको प्रेरणाले नेपाली साहित्य तर्फ लागेको पाइन्छ। यसैक्रममा कोइरालाले कथा, उपन्यास, कविता, निबन्ध, जीवनी, आत्मवृत्तान्त आदि विधा रचना गरेका छन्। उनका ६ वटा औपन्यासिक कृतिहरू: *तीनघुम्ती* (२०२५), *नरेन्द्रदाइ* (२०२६), *सुम्निमा* (२०२७), *मोदीआइन* (२०३७), *हिटलर र यहूदी* (२०४०) र *बाबु आमा र छोरा* (२०४५) प्रकाशित छ।

धर्म संस्कृति र जात जातिका वैचारिक मतभेदले आक्रान्त सामाजिक अवस्थालाई हेर्दै समुन्नत मानव समाजको निर्माणका लागि धार्मिक तथा जातीय समन्वयको निर्माणका लागि रचना गरिएको यस उपन्यासले मौलिकता भित्रको उच्चपनलाई प्रस्ट्याउने प्रयत्न गरेको छ। 'सुम्निमा' उपन्यासमा सुम्निमाले आर्य सोमदत्तलाई आफ्नी किराती छोरीलाई दिएर जातीय समन्वयवादी विचार प्रस्तुत गरेकी छ। सुम्निमा पात्रकै माध्यमबाट उपन्यासमा मानवतावादी विचार प्रकट भएको छ। सम्भौता र समन्वयबाट मानवजीवनको कल्याण र उद्धार हुने कुराको अभिव्यक्ति गर्नु यस उपन्यासको मूल उद्देश्य हो। 'सुम्निमा' (२०२७) किरात र आर्य संस्कृति प्रस्तुत भएको समन्वयवादी उपन्यास हो। यसलाई मिथकीय तथा पौराणिक महत्त्वको कृति पनि मानिन्छ। आर्य संस्कृति र अनार्य संस्कृतिको समन्वयका रूपमा आएको यस उपन्यासले किरात संस्कृतिलाई भौतिकवाद र ब्राह्मण संस्कृतिलाई अध्यात्मवादको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। अध्यात्म र भौतिकताको समन्वयबाट मानवजीवन सफल र सार्थक बन्ने विचार उपन्यासमा आएको छ। भौतिकवाद र अध्यात्मवादको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र सुम्निमा र सोमदत्त आएका छन्। मानिस शरीर र आत्माको सङ्गम हो। उसले प्रकृति, धर्म र समाजको नियमलाई पालना गर्नुपर्छ भन्ने विचार सुम्निमामा व्यक्त भएको छ र यही नै यस उपन्यासको मूल मर्म हो। यस अध्ययनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशको चर्चा गरिएको छ।

✱ लेखक अनुसन्धानको क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व हुन्।

उपन्यासको विषयवस्तु

‘सुम्निमा’ उपन्यासमा आर्य र किरात दुई भिन्न संस्कृतिलाई मुख्य कथ्य बनाई लेखिएको उपन्यास हो। यस उपन्यासमा ती दुई संस्कृतिको सम्मिश्रण गर्दै समन्वयवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ। ‘सुम्निमा’ उपन्यासमा आर्य संस्कृति र किरात संस्कृतिलाई विषयवस्तुका रूपमा ग्रहण गरेर यसैका पृष्ठभूमिमा अध्यात्मवाद र भौतिकवाद तथा शरीर र आत्मबीच द्वन्द्वको स्थिति सिर्जना गरी यी दुवै पक्षको सङ्गममा मात्र मानवजीवनले सार्थकता पाउन सक्ने उदात्त जीवनवादी विचार प्रस्तुत गरिएको छ।

यसको कथावस्तु संस्कृति, इतिहास, समाज र पुराणका सूत्रले जेलेको काल्पनिक उत्पाद्य स्रोतबाट लिइएको रैखिक ढाँचामा लिखित तृतीय पुरुष शैलीमा छ। यो उपन्यास संरचनाका दृष्टिले पाँच भागमा संरचित छ।

यस उपन्यासमा सुम्निमाले किरात पुत्री र सोमदत्तले आर्य पुत्रको रूपमा प्रतिनिधित्व गरेका छन्।

सुम्निमा यौवनले परिपक्व भएकी, लुगा लगाउँदा लाज हुने, प्रकृतिको काखमा खेल्ने-डुल्ने किरात पुत्रीका रूपमा परिचित छे। सोमदत्त ब्राह्मण कुलमा जन्मिएको आर्य संस्कृतिको प्रतिनिधि पात्र हो। ऊ सानैदेखि कठोर नियम पालना गरी धार्मिक विधि अनुष्ठान गर्छ। ऊ ब्रह्म मुहूर्तमा उठेर लामो एवं कठिन नित्य कर्म गर्छ र दिउँसो गाई चराउन जान्छ। गाई चराउन जाँदा सोमदत्तको सुम्निमासँग भेट हुन्छ। सोमदत्त आर्यबाहेक अरूलाई अधर्मी, असंस्कृत ठान्छ भने सुम्निमालाई पनि उसले पशुधर्मी ठानेको छ। सुम्निमाको प्रेमलाई अस्वीकार गरी उसलाई टाढा भाग्न आदेश दिए पनि उसमा सुम्निमाप्रति आकर्षण देखिन्छ। उसको अचेतन मन सुम्निमाको निकट हुन खोज्छ तर अनेक व्रत, तप, उपासनाबाट काम-मोक्ष प्राप्त गरे तापनि मनुवादहपछि कामचेतना सशक्त बन्छ। उसले आफ्नो मनलाई बसमा राख्न सक्दैन। उसले आफ्नै संस्कृतिकी केटी पुलोमासँग विवाह गर्छ। पुलोमासँगको अनेक पटकको पुत्रेष्टि अनुष्ठान असफल बन्दछ।

अन्त्यमा सुम्निमाका सहयोगले उसले सुख एवं पुत्र प्राप्ति गर्दछ। उता सोमदत्तकी पत्नी पुलोमा पनि सोमदत्तभै विवाहलाई कर्तव्य मात्र ठान्दै बारम्बार प्रेमी भिल्ल युवकलाई सम्भ्रमरहन्छे। पुलोमाको अचेतनमा पनि भिल्ल युवक रहेको छ। पतिबाट पीडित बन्नुपर्दा ऊ सोमदत्तबाट प्राप्त हुन नसकेको शारीरिक आनन्द भिल्लको सम्भ्रनाबाट केही रूपमा प्राप्त गर्दछे। सुम्निमाको सहयोगबाट काम उन्मुक्त सोमदत्तलाई भिल्ल युवक ठानेर ऊ आनन्द अनुभूत गर्छे तर पछि आफूबाट पाप बोध भएको ठान्छे। सोमदत्तसँग उसको पुनः सामन्जस्य हुन सक्दैन। उसले पतिको प्रेमाग्रहलाई पनि स्वीकार गर्दैन। यसरी प्रेमिका र पत्नीका रूपमा अलग देखिएकाले सोमदत्त र पुलोमाको जीवनमा सहजता आउँदैन। सोमदत्त पुलोमासँग भन्दा सुम्निमातर्फ आकर्षित हुन्छ भने पुलोमाले पनि सोमदत्तलाई घृणा गर्दछे। विवाहपछि शास्त्र चर्चा गरेर पतिसँग दिन बिताउने पुलोमा पुत्रप्राप्तिपछि एकलै बसेर दिन बिताउँछे। ऊ सफल आमा र पत्नी बन्न सकेकी छैन भने सोमदत्तले पनि भिल्ल युवक पुत्र ठानेर छोरालाई वास्ता गर्दैन। सोमदत्तले भौतिक रूपमा गृहस्थीले भै मानसिक रूपमा पत्नी र पुत्र सुख प्राप्त गर्न सक्दैन भने अध्यात्मप्रति पनि धेरै शास्त्रीय ज्ञान लिए पनि जीवनको रहस्य बुझ्न सकेको हुँदैन। ऊ आफ्नो कर्तव्य र उद्देश्यबाट विमुख भई मृत्युग्रहण गर्न पुग्दछ। त्यस्तै पुलोमामा पनि उसको मातृवात्सल्य कुण्ठा, लाञ्छना र घृणा भएकाले सन्तानको वास्ता हुँदैन। उसले पत्नी कर्तव्य बिर्सेकीले मातृवात्सल्य पनि बिर्सेकी छ। मानसिक तनावका कारण ऊ सोमदत्त भन्दा पनि पहिल्यै मर्छे। सुम्निमा माया ममताले भरिएकी नारी भएकाले उसमा धार्मिक सहिष्णुता र सहयोगी भावना छ। सोमदत्त र पुलोमाको मृत्युपश्चात् सोमदत्त, पुलोमा पुत्रलाई आफ्नो घरमा लगेर पाल्छे र पछि उसकै छोरीसँग विवाह गरिदिन्छे र उपन्यासको पनि अन्त्य हुन्छ। यसरी विभिन्न समयावस्था र परिवेशद्वारा उपन्यासको घटनाक्रम अघि बढेकाले यस उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशको निरूपण गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

परिवेशसम्बन्धी धारणा

आख्यानानात्मक वा गैर आख्यानानात्मक कृतिमा पात्रहरूले आ-आफ्नै हैसियतअनुसार क्रियाकलाप प्रदर्शित गर्छन्। यसरी घटित हुने क्रियाकलाप निश्चित स्थान र निश्चित समयमा आवद्ध हुन्छ, जसले गर्दा

आख्यानलाई सङ्गति दिन्छ, त्यो नै परिवेश हो। विधागत रचनामा देशकाल तथा परिवेशमा केन्द्रित भएर लक्ष्योन्मुख हुन्छ। देशकालको तात्पर्य परिवेशको कुनै सीमा हो। विषयवस्तुको परिवेशअन्तर्गत साहित्यले आफ्नो संसार सृष्टि गर्छ। यसले देशको सामाजिक, धार्मिक र राजनीति परिस्थितिलाई सम्भाउँछ। आचार-विचार, रीतिस्थिति, चालचलनहरूलाई बुझाउँछ, समाजका असल खराब, व्यावहारिक र वैचारिक पक्षहरूलाई इङ्गित गर्छ (प्रधान, २०६१, पृ.१०)। उपन्यासमा दृश्यात्मक पद्धति अँगाल्दा देशकाल आएको हुन्छ।

साहित्यिक रचनामा देश भन्नाले औपन्यासिक घटनाहरू घटेका स्थानलाई जनाउँछ भने काल भन्नाले ती घटनाहरू घटेको समयलाई बुझाउँछ। त्यस्तै परिवेश भन्नाले तत्कालीन समयका रीतिरिवाज, परम्परा, धर्म, संस्कृति, प्राकृतिक, आर्थिक, राजनीति र सामाजिक अवस्था आदिको चित्रणका साथै तिनले पात्रमा पर्न गएको प्रभावलाई समेत जनाउँछ। कोही लेखकले अतिरञ्जनामा आएर केवल कल्पनाको भरमा गरेको चित्रण कृत्रिम र अस्वाभाविक मात्र होइन, असत्य भएकोले अनर्थकारी पनि हुन्छ (उपाध्याय, २०४० : १७३-१७४)।

साहित्यमा घटनाहरू जुन ठाउँ र जुन समयमा घटित हुन्छन् त्यसलाई देश र काल भनिन्छ। समाजको एउटा निश्चित समय र ठाउँ विशेषको चित्रण र विश्लेषण नै परिवेश हो (थापा, २०४७ : १४३) उपन्यासले जीवन जगत्को यथार्थ चित्रण गर्ने भएता पनि एउटै आख्यानमा सम्पूर्ण जीवन जगत्को चित्रण हुन असम्भव हुन्छ। त्यसैले आख्यानले कुनै खास स्थान विशेष र कुनै कालखण्डको चित्रण गर्दछ (घर्ती, २०५३ : २१६)। परिवेशले देशको सामाजिक, धार्मिक र राजनीतिक परिस्थितिलाई सम्भाउँछ, आचार, विचार, रीति, स्थिति, चालचलनहरूलाई बुझाउँछ, समाजका असल, खराब, व्यवहारिक र वैचारिक पक्षहरूलाई इङ्गित गर्छ (प्रधान, २०४३ : १३)। कुनै काम हुनका लागि उपयुक्त स्थल कार्यपीठिका हो। त्यही कार्यपीठिका नै परिवेश हो (सुवेदी, २०५३ : १८)। आख्यानमा पात्र वा चरित्रले कार्य व्यापार गर्ने स्थान, समय र परिवेशलाई बाह्य परिवेश भनिन्छ। पात्रका मनमा आएका उतार चढाव र प्रतिक्रियाहरू आन्तरिक परिवेशका रूपमा प्रस्तुत हुन सक्छन्। अङ्ग्रेजीमा यसलाई सेटिङ भनिन्छ, यसलाई देश, काल र परिवेश पनि भन्ने गरिएको छ (बराल र एटम, २०५६ : ३५)।

आख्यानमा काम हुनका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल नै परिवेश हो। परिवेशलाई पर्यावरण, परिवेश, परिवृत्त र परिधिजस्ता शब्दहरूले पनि जनाउने गरिन्छ। केही विद्वानहरूले यसलाई देशकाल र परिवेश पनि भन्ने गरेका छन्। जसले जसरी अर्थ लगाए पनि वास्तवमा आख्यानमा प्रस्तुत कथानकमा घटना घट्ने ठाउँ वा स्थान नै त्यसको परिवेश हो। आख्यानलाई प्रभावशाली र तीव्र बनाउनमा परिवेशको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। देशकालको परिवेश विना लेखकले कथानकलाई विश्वसनीयता, पात्रहरूलाई यथार्थता र ऐतिहासिकतालाई सङ्गति प्रदान गर्न सक्दैन (प्रधान, २०६१ : ११)। यही परिवेशलाई पर्यावरण पनि भन्ने गरिन्छ। आख्यानमा पात्रहरूको कार्यकलाप हुने वा घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ। पर्यावरण एउटा परिस्थिति पनि हो जसले पाठकलाई बाँध्ने काम गर्दछ (बराल र एटम, २०६६ : ३२)। देश भनेको स्थान हो र स्थानलाई प्रकृति, भाषा, रहनसहन जस्ता पक्षसँग सम्बन्धित गराइएको छ। काल भनेको उपन्यासमा घटना घटेको समय हो। उपन्यासको समय त्यति स्पष्ट रूपमा नदेखिएकाले उपन्यासको कथावस्तु र परिवेशका आधारमा पौराणिक काल, किरातकाल र आधुनिक काल भनी विश्लेषण गरिएको छ। त्यस्तै, परिवेश परिवेशको अर्को पक्ष हो, जसलाई परिस्थिति पनि भनिन्छ। यहाँ परिवेशलाई सामाजिक परिवेश, सांस्कृतिक परिवेश, राजनीतिक परिवेश र पात्रको मनको परिवेश भनेर वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ। उपन्यासमा प्रयोग भएको परिवेशलाई देश, काल र परिवेशमा वर्गीकरण गरी अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ।

सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त भौगोलिक परिवेश

सुम्निमा उपन्यासमा घटित घटनावलीको स्थान मुख्य गरी नेपालको पूर्वी तराइको कोसी अञ्चलअन्तर्गत पर्ने चतरा वराह क्षेत्र हो। कोसी नदीको तटीय क्षेत्र तथा उत्तरतर्फको पहाडी किरात बस्ती र दक्षिणतर्फको

भिल्लहरूको समथर जङ्गली भेग त्यससँग सम्बद्ध भएर आएका स्थानहरू हुन्। उपन्यासमा सम्बद्ध अन्य स्थानहरूमा कौशिकी तट र त्यसको वरपरको सेरोफेरो, मनुवादहको सेरोफेरो आदि हुन्। उपन्यासकारले उपन्यासमा विभिन्न ठाउँका मान्छे र संस्कारलाई उपन्यासका नायक नायिका 'सोमदत्त र सुम्निमा' मार्फत प्रतिबिम्बित गराएका छन्। उपन्यासभित्र औपन्यासिक कथानकको उठानमा सोमदत्तको व्रतबन्धपछि बाबुआमाले छोराको शिक्षादीक्षाका लागि उपयुक्त स्थानको रूपमा चतरा आश्रमलाई चुनेको देखिन्छ। उनीहरूले सोही आश्रमलाई नै मुख्य थलो बनाई सोमदत्तलाई शिक्षादीक्षा दिन थाले। यही शिक्षा प्राप्त गर्ने क्रममा चतरा आश्रमबाट सुरु भएको कथा प्रसङ्ग कोशी नदीको किनारमा त्यसको छेवैमा अवस्थित शमीको वृक्ष भएको स्थान, सोमदत्तले गाई चराउने स्थान, किरात संस्कृतिका पक्षपाती किरातहरूको उत्तरतर्फको भेगमा अवस्थित किराती गाउँ, दक्षिणतर्फको समथर जङ्गलमा अवस्थित भिल्लहरूको गाउँ तथा किरातीहरूको धार्मिक सांस्कृतिक महत्त्व बोकेको मनुवादह जस्ता विविध स्थानहरूको पृष्ठभूमिमा यो उपन्यासको रचना गरिएको देखिन्छ।

सुम्निमा उपन्यासको विषयवस्तु इतिहास पुराणसम्मत कुरालाई आधारमानेर तयार गरिएको हो भन्ने कुरा उपन्यासकारले स्वयं नै स्वीकारेको देखिन्छ। पुराण प्रसिद्ध विश्वामित्र ऋषिको आश्रम कौशिकी चतरा नै सुम्निमा उपन्यासको मुख्य स्थान हो। विश्वामित्रको आश्रम त्यतिबेला यज्ञवेदी, पाठपूजा र धार्मिक स्थलको रूपमा चर्चित थियो। सहस्र वेदका पाठहरू उच्चरित हुने हुँदा त्यहाँ रमाइलो परिवेशको सिर्जना हुन्थ्यो। चतरा आश्रम उच्चस्थानमा अवस्थित थियो। कौशिकी नदी हिमालयका काखमा नागवेली लगाउँदै पहाडको बन्धनबाट फुत्केर चतरा नामक स्थानमा एक सुरले बगिरहन्थिन्। त्यो स्थान ज्यादै सुन्दर थियो, पहाडको फेदीमा अवस्थित समथर भूभागमा अनेक किसिमका वृक्ष, लता, झ्याड आदिको बाक्लो जङ्गलले भरिपूर्ण थियो। कोशीको जलले सिञ्चित हरिया फाँटहरू, शान्त परिवेश, पश्चिमतर्फको शैवालिक पर्वत, उत्तरतिरको हरिया फाँटहरू आकाशै छुने गरी उभिएका हिमशिखरहरू तथा आकाशलाई समेत आफ्नो निश्चल छातीमा टल्काउँदै बग्ने कोशी नदीको छेवैमा रहेको सुन्दर स्थल चतरा देखिन्छ, यही चतराको स्थललाई उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ “... नदी तटको एउटा सानो स्थललाई देखाएर मानिसहरू भन्ने गर्थे विश्वामित्रको आश्रम त्यही स्थलमा स्थापित थियो (पृ. २)।

उपन्यासमा उपन्यासकारले सूर्यदत्तको परिवारले घर छोडी बनको आश्रममा आई बसेको बताएका छन्। सूर्यदत्तको पुत्र सोमदत्तको उचित शिक्षादीक्षाको प्रबन्ध मिलाउने उद्देश्यले उनीहरूले आश्रमको बास रोजेको पाइन्छ। यो आश्रम कौशिकी किनार चतराको भूभाग हुन्छ। कोशीको किनार भएको हुँदा त्यो स्थान समथर रहेको देखिन्छ भने नदी किनार प्रायः शून्य र शान्त रहने भएकाले ब्राह्मण दम्पतीले सोही स्थानलाई आफ्नो आश्रम बनाएको देखिन्छ। चतरा बसेको भूभाग भन्दा अलिमाथि डाँडामा किरातहरूको बस्ती देखिन्छ भने दक्षिणतिरको मैदानमा भिल्लहरूको पुरानो बस्ती देखिन्छ। यही भिल्ल बस्ती र किरात बस्तीको मध्य भागमा पर्ने चतराको पवित्र माटोमा अवस्थित उक्त आश्रममा सोमदत्तको शिक्षादीक्षाको सुरुवात हुन्छ। सोमदत्तले पितासँगै स्नान, ध्यान गरी उच्च स्वरले मन्त्र पढ्दै जाँ, तेल, धूप आदिको हवन गर्दै यज्ञवेदीमा व्यस्त हुन्छ। सुनसान ठाउँमा पिता पुत्रको वेदको उच्चारणले आश्रमको परिवेश नै रमाइलो हुन्छ। अध्ययनको काम सकेर सोमदत्त गाई लिएर कोशी तटमा पुग्छ जसको छेवैमा समथर हरिया फाँटहरू र नजिकै एउटा शमीको वृक्ष पनि रहेको देखिन्छ। जसलाई उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ : “नदीको किनारमा हरियो घाँस खोज्दै चर्दै हिँडिरहेको गाईको पछिपछि ऊ रमाइलो मान्दै हिँड्थ्यो र कहिलेकाही थाकेको छ भने त्यही एउटा शमीको विशाल वृक्षमुनि पाखुराको सिरान पारी निदाउँथ्यो” (पृ. ५)।

यस्तो रमणीय स्थान कोशीको तटमा शमीको वृक्षमुनि एकादिन सोमदत्तको किरात संस्कृतिकी एक केटी सुम्निमासँग परिचय हुन पुग्छ। फरकफरक संस्कृतिमा हुर्केका उनीहरू बिचमा तर्क र वादविवाद चलन थाल्छ भने सोमदत्तले आफ्नो अध्ययनमा सुम्निमाको उपस्थितिले बाधा पर्न जाने देखेर आफ्नो आश्रमलाई नै त्यागेर अर्कै आश्रमतर्फ लागेको छ। सोमदत्तले आफ्नो आश्रम छोडेपछि सुम्निमाले अर्कै केटासँग बिहे गर्नु, सोमदत्तले विभिन्न स्थानमा गएर आफ्नो अध्ययन र तपस्या पूर्ण गर्नु, सोमदत्तले पुलोमा नामक ब्राह्मणीसँग बिहे गर्नु जस्ता घटनाले कथानकलाई अघि बढाएको देखिन्छ। सोमदत्त र पुलोमाबाट सन्तान उत्पादन

नभएपछि विरक्त बनेको सोमदत्तलाई उपन्यासकारले पुनः किरात संस्कृतिकै गुरु बिजुवाको शरणमा पुर्‍याएको देखिन्छ। बिजुवाले सोमदत्तको मनुवा रिसाएको भन्दै उसलाई मनुवादहमा लगेर मनुवा खुसी पार्न छोरी सुम्निमालाई अह्राउँछ। यी माथिका घटनाहरू उपन्यासको स्थानलाई पुष्टि गर्न आएको देखिन्छ।

मनुवादह सुम्निमा उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण स्थान हो, जसले किरातीहरूको धार्मिक सांस्कृतिक महत्त्व बोकेको देखिन्छ। मनुवादह ज्यादै मनमोहक स्थानमा रहेको छ। मनुवादह रहेको स्थान पहाडी भेग हो, एउटा घना वनभित्र अर्को उपवन छ सोही उपवन भित्र समथर खाडल परेको स्थान नै मनुवादह हो। पहाडी भेग भएकाले सल्लो, चम्पा, कटुस जस्ता वृक्षहरूले चारैतिरबाट घेरेर राखेको देखिन्छ। किरात जातिको धार्मिक स्थलको रूपमा मनुवादह रहेको देखिन्छ। सोही जङ्गलको नजिकै छेउमा अर्को स्थल पनि छ देवीस्थान; जुन आर्य जातिको धार्मिक स्थल भएको जानकारी हुन्छ। उपन्यासमा मनुवादह र देवीस्थानलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “. . . सल्लो, चम्पा, उत्तिस, चिलाउने, कटुस र लप्सीका वृक्षले इयाम्म थियो वन। सुम्निमाले भनी “अब हामीहरू देवीस्थानतिर आइपुग्यौं। ऊ रूखहरूले छोपेर इयाम्म परेको ठाउँमा छ मनुवादह” (पृ. ४९)। मनुवादहमा सोमदत्तको मनुवा खुसी बनाइ दिएपछि सोमदत्त र पुलोमाको छोरा जन्मिन्छ। सुम्निमाको छोरी र सोमदत्तको छोरो फेरि त्यही शमीको वृक्ष भएको स्थानमा भेट हुन्छन् र साथी बन्छन्। पुलोमा र सोमदत्तको मृत्यु भएपछि सुम्निमा सोमदत्तको छोरालाई आफ्नो किराती गाउँमा लैजान्छे र छोरीसँग विवाह गराइदिन्छे। आश्रम छोडी सोमदत्तको छोरो किराती गाउँमा बस्छ। उसका धेरै सन्तान जन्मन्छन्। उसले बाबुको त्यो आश्रमलाई बारम्बार हेरिरहन्थ्यो। आश्रमका कुटीहरू पनि बिस्तारै लड्दै गएका थिए भने सो आश्रमलाई हरियो जङ्गलले ढाक्न लागेको थियो। यही आश्रम बनेको स्थानलाई सोमदत्तको छोरा आफ्ना छोराछोरीलाई यसरी देखाएको छ : ...“बुढो होउन्जेलसम्म पनि गाउँको दक्षिणतिरको ठुलो ढुङ्गामा बसेर सोमदत्तको छोरोले आफ्नो छोराछोरीलाई भन्थ्यो, ऊ त्यहाँ तिमीहरूको जिबाको आश्रम थियो” (पृ. ९४)।

प्रस्तुत उपन्यासमा आएका विभिन्न स्थानहरूले उपन्यासलाई स्वाभाविकता दिएका छन्, साथै कथानकलाई समेत गति दिन मद्दत पुर्‍याएका छन्। परिवेशका स्थानहरूले घटना र पात्रलाई स्वाभाविकता प्रदान गरेका छन्। विभिन्न भौगोलिकता, रहन सहन, प्रकृति, भाषा आदि जस्ता कुराहरूले पनि स्थानगत विविधता दर्शाएका छन्। पूर्वी नेपालको सीमित स्थानलाई समेटेको यस उपन्यासमा पहाड वनजङ्गल, नदी किनार आश्रम, गाउँ जस्ता पक्षहरूको उल्लेख भएको छ। मज्चीय स्थानगत परिवेशको रूपमा पौराणिक विश्वामित्रको आधार बनाएर कोशीको तटीय क्षेत्र, चतरा आश्रम, किराती गाउँ, शमीको वृक्ष भएको स्थान र मनुवादह भएको जङ्गल मात्र हुन्। त्यस्तै नेपथ्य स्थानमा चाहिँ भिल्लहरूको दक्षिणतर्फको समथर जङ्गल विश्वामित्रको आश्रम, काशी, जनपद जस्ता देखिन्छन्। उपन्यासमा विभिन्न परिवेशका पात्रलाई उभ्याएर उपन्यासकारले व्यापक स्थानगत परिवेशमा यस उपन्यासको संरचना तयार पारेका छन्।

प्राकृतिक परिवेश

सुम्निमा उपन्यासभित्र विभिन्न स्थानिक परिवेशको चर्चा गरिएको छ। फरक फरक स्थानको प्रयोग हुँदा फरक फरक प्रकृतिको प्रयोग उपन्यासकारले प्रयोग गरेका छन्। यहाँ विभिन्न स्थानसँग विभिन्न प्राकृतिक परिवेशको पनि चित्रण गरिएको छ। हालको चतरा वराह क्षेत्र नै यस उपन्यासको पौराणिक ऋषि विश्वामित्रको तत्कालीन आश्रम रहेको स्थान हो। यो स्थानमा सोमदत्त र सूर्यदत्तले यज्ञवेदी गर्छन्। उनीहरूका कण्ठबाट उच्चरित वेदका ऋचाहरूले त्यहाँ रमाइलो परिवेशको सिर्जना हुन्छ। पहाडको फेदीमा अवस्थित समथर भूभागमा अनेक किसिमका वृक्ष, लहरा, झ्याङ् आदिको जङ्गलले भरिपूर्ण देखिन्छ। पश्चिमतिरको शैवालिक पर्वत, उत्तरतिरको हरियो पहाड, आकाशै छुने गरी उभिएका हिमशिखरहरू तथा आकाशलाई समेत आफ्नो छातिमा टल्काउँदै बग्ने कोशी नदीको छेवैमा रहेको सुन्दर पवित्रस्थल चतराको परिवेश ज्यादै रमणीय र शान्त देखिन्छ। यस्तो आश्रमको प्राकृतिक दृश्यको चित्रण यसरी गरिएको छ : “. . . कालान्तरमा त्यही थलोलाई तापसी ब्राह्मण दम्पतीले आफ्नो आश्रम बनाए। स्थान रमणीय थियो, वनजङ्गल कन्दमुल र फलफूलले भरिएको र नजिकै तल शीतल जल बाहिनी नदी कौशिकी थिइन्” (पृ.

३)। सोमदत्त आफ्नो बाबु सूर्यदत्तसँग दिनहुँ बिहानै उठेर नुहाउन जाने अर्को स्थान कोशी तटको आसपासको भूभाग देखिन्छ। कोशी नदी एकनासले शान्त तरिकाले बगिरहन्थिन् भने सोही तटमा सोमदत्त स्नान गर्न पुग्दथ्यो। कोशी वरिपरीको वनजङ्गलको हरियालीमा भुलेका चराचुरुङ्गीको बोलीले समेत त्यहाँको प्राकृतिक परिवेशलाई भङ्ग गरेको जस्तो मानिन्छ। त्यही कोशीको तटमा सोमदत्तले गाई चराउन जाने र दिनभरि हरिया फाँटमा घुम्ने गरेको देखिन्छ। कोशी तटको शान्त प्राकृतिक परिवेशको वर्णन उपन्यासमा यसरी गरिएको छ : “ब्रह्महूर्तमा कोशीतट असांसारिक स्तब्धताले व्याप्त रहन्थ्यो। आकाशमा अरुणिमा निस्तेज रहन्थ्यो। प्रातः कालीन पंक्षीहरूको सुरिलो स्वरमा. . .” (पृ. ५)। सोमदत्त र सुम्निमाको कुराकानीमा सोमदत्तले आफू नजिकैको आश्रममा माता पिताको साथ बस्ने कुरा बताउँछ। सुम्निमा चाहिँ आफू किरातकी छोरी हुँ भन्दै उत्तरतिरको हरियो पहाडीया बस्ती देखाउँछे। थोरै घर भएको सो बस्तीको चारैतिर हरियाली व्याप्त थियो। बस्ती पहाडको भएकाले वरिपरि जङ्गल तथा हराभरा किसिमको प्राकृतिक परिवेश भएको कुरा स्वयं सुम्निमाकै कथनबाट प्रष्ट भएको छ “पहाडको हरियो स्थललाई औंलाले देखाएर सुम्निले भनी, ऊ त्यहाँ छ हाम्रो गाउँ” (पृ. ६)।

उपन्यासको एक ठाउँमा बाजको पञ्जाबाट परेवालाई बचाएको प्रसङ्ग आएको छ। त्यस प्रसङ्गमा सोमदत्त र सुम्निमा बिच निकै विवाद चलेको छ। त्यसबेला सोमदत्तले अरूको प्राण बचाउनु धर्म हो भन्छे भने सुम्निमाले त्यसको विरोध गर्दै प्रकृति नै सबैभन्दा ठुलो कुरा हो भनेकी छ। प्रकृतिकै चक्र वा नियमअनुसार नै सृष्टि चलेको छ भन्दै प्रकृतिको प्रतिनिधिका रूपमा सुम्निमा उपन्यासमा यसरी देखापरेकी छ “प्रकृतिले मिलाएको च्याड्याडलाई कहाँ कहाँका धर्मका अमिल्दा कुरा ल्याएर बित्थ्यामा भत्काउन खोज्छौ ?” (पृ. ९)

उपन्यासमा सोमदत्तको मनुवा खुसी पारिदिने क्रममा सुम्निमाले सोमदत्तलाई मनुवादहर्तर्फ लैजान्छे। मनुवादह सुम्निमा उपन्यासको एक प्रमुख रमणीयस्थल हो भने किरात जातिको धार्मिकस्थल पनि हो। एउटा सुरम्य घना जङ्गल भित्र अर्को उपवन देखिन्छ जसको कञ्चन, निर्मल पानीमा जो कोहीले पनि आफ्नो सबै दुःख पीडा बिर्सिन्छ। वृक्षका मसिना लहरा तथा हाङ्गाहरूले तल जमिनलाई चुम्न लागेको देखिन्छ भने जङ्गलमाथि सूर्यको प्रखर किरणले त्यहाँको प्रकृतिमा अरू मादकता थपेको देखिन्छ। यस्तो मनुवादहको मनमोहक प्राकृतिक परिवेशको चित्रण उपन्यासमा यसरी गरिएको छ : “. . .सल्लो, चम्पा, उत्तिस, चिलाउने, कटुस र लप्सी जस्ता वृक्षले झ्याम्म थियो वन। सुम्निमाले भनी, -ऊ रूखहरूले छोपेर झ्याम्म परेको ठाउँमा छ मनुवादह” (पृ. ४९)। मनुवा दहमा सोमदत्तले आराम गर्दै उसले प्राकृतिक सुन्दरता नियाल्छ। उसले त्यहाँ विभिन्न किसिमका वनस्पतिहरूले मनुवा दहलाई सुरक्षित घेरेर राखेको देख्छ। जसरी आमाको गर्भमा रहदा बच्चाले सुरक्षित र पोषण प्राप्त गर्छ, त्यसैगरी सोमदत्तले पनि त्यहाँको वनस्पति र वनस्पतिले घेरेको समथर खाडल मनुवादहमा पनि आफूलाई केही शान्त र पोषण मिलेको महसुस गर्दै त्यहाँको प्रकृतिको यसरी वर्णन भएको छ : “चारैतिरबाट वनस्पतिहरूले सुरक्षित यो सुरम्य खाडल मलाई माताको गर्भको स्मरण गराउँछ” (पृ. ५०)।

समय परिवर्तनशील छ। सोमदत्त र सुम्निमाको मृत्युपछि सो आश्रम उजाड बन्दै जान्छ। सबै कुटीहरू ढल्दै जान्छन्। आश्रमको स्थललाई पनि जङ्गलले ढकमक्क ढाकेको देखिन्छ। अन्त्यमा मानव निर्मित त्यो आश्रम पुनः प्रकृतिकै काखमा लोप हुन्छ; त्यहाँ कुनै आश्रमको नाम निशान पनि नरहेको कुरा उपन्यासकारले यसरी देखाएका छन् : “सोमदत्तले भन्थ्यो, -ऊ त्यहाँ तिमीहरूको जिबाको आश्रम थियो” (पृ. ९४)।

प्रस्तुत उपन्यासमा फरक फरक स्थान र स्थानसँग सम्बन्धित भएर आएका प्रकृतिको समेत चित्रण गरिएको छ। पहाडीया स्थान भएकाले प्रशस्तै मात्रामा हरियाली, वन जङ्गल, पुष्प, लता, लहरा, चराचुरुङ्गी आदि पक्षबाट प्राकृतिक परिवेशको प्रयोग भएको कुरा सार्थक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ। घाम, पानी, नदी, नाला, रूखविरूवा, आकाश, धर्ती, पोखरी चरा चुरुङ्गी जस्ता प्राकृतिक परिवेशको सफल रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ।

कालिक परिवेश

सुम्निमा उपन्यासको कालिक परिवेशलाई हेर्दा जतिबेला विश्वामित्रको आश्रम कोशीको चतरामा रहेको थियो सोही आश्रमलाई केन्द्र बनाएर उपन्यासको घटनावली अघि बढाइएको छ। विश्वामित्रको आश्रम तत्कालीन वेद, पुराण सम्मतका कृतिहरूमा वर्णित भएकाले र यो उपन्यास पनि सोही आश्रमकै घटनावलीबाट सुरु भएकाले यो उपन्यासको घटनावली पनि पौराणिक समयकै हो भन्ने आधार देखिन्छ। उपन्यासमा सोही विश्वामित्रको आश्रमलाई नै आधार बनाएर सोमदत्त र सुम्निमा जस्ता पात्रका माध्यमबाट घटनावली अघि बढाइएको छ। किरात संस्कृतिको देवी पारुहाड समकक्षी सुम्निमाको केन्द्रियतामा कथानक अघि बढेकाले र स्वयं उपन्यासका भित्री पृष्ठमा पनि किरात देशको एउटा कथा लेखेको हुनाले यो उपन्यासमा किरातकालीन घटना पनि देखिन्छ। त्यसैले किरातकालीन परिवेशमा पनि यो उपन्यास घटित भएको आधार पाउन सकिन्छ। त्यस्तै यसभित्र भएका घटनावलीको प्रभाव आजसम्म पनि समाजमा पर्ने भएकाले केही मात्रामा आधुनिककालीन परिवेशलाई पनि आधार लिन सकिन्छ। त्यसैले यस उपन्यासको कालिक परिवेशलाई हेर्दा विश्वामित्रको आश्रमबाट सुरु भएकाले पौराणिक कालको परिवेश देख्न सकिन्छ भने किरातकालीन समाजमा, किरात जातिकै परिवेशमा पात्रको उपस्थिति गराई किराती देवी पारुहाड समकक्षीको सुम्निमालाई राखेर चर्चा गरिएकाले किरातकालीन घटना पनि भन्न सकिन्छ। यस उपन्यासको कालगत परिवेशलाई पौराणिक काल, किरात काल र आधुनिक काल भनेर अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ।

पौराणिक तथा मिथकीय परिवेश

सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त कालिक परिवेशअन्तर्गत यसको घटनावली हेर्दा किराती आदिदेव पारुहाड समकक्षी घटनालाई मिथकीकरण गरेर लेखेको जस्तो देखिन्छ। यदि यसलाई मिथक मान्यौं भने पनि समयावधि तोक्न मिल्दैन र ऋषि विश्वामित्रको आरण्य जीवनको घटना प्रसङ्गबाट कथा सुरु भएकोले पनि स्पष्ट समयावधि तोक्न मिल्दैन। उपन्यासमा आश्रम, राजा, तापसी जस्ता सन्दर्भहरूको संयोजन तथा पात्रहरू पनि पौराणिक किसिमका प्रतित हुनुले पनि यस उपन्यासको कालगत चेत पौराणिक हो भन्ने आधार देखिन्छ। उपन्यासकारले उपन्यास सुरु हुन भन्दा अगाडि नै उपकथा शीर्षकमा सुम्निमा उपन्यासको कालको बारेमा आवश्यक सूचना दिएका छन् :

धेरै धेरै वर्षको कुरा हो, अतितको धमिलो गर्भबाट आएको कि वर्तमानमा हाम्रो कानमा यो पुराण जस्तो ध्वनित हुन्छ। प्राचीन वृत्तान्तहरूलाई आजकलका हामी आफ्नो वैयक्तिक अनुभवद्वारा ग्रहण गर्न सक्दैनौं; ती हाम्रा जीवनका जीवित अनुभूति हुन सक्दैनन्। ती पुराना घटनाहरूले सत्य र असत्यको माध्यमबाट आफूलाई एकदम मुक्त गरिसकेका हुन्छन्। दश हजार वर्ष बाँच्ने ऋषि वैज्ञानिक सत्य होइनन् न चित्रकारले कागजमा रङ्गले रातो सूर्य नै वैज्ञानिक सत्य हो। ती त प्रतीक हुन्। अनुभव भन्दा बाहिर पाउने सक्ने चाख प्रतीकात्मक हुन्छ, सङ्केतजनित। त्यसैले यो कथा सत्य र असत्यको तराजुमा नजोखिने यात्रा वृत्तान्त हो। यसको महत्त्व पौराणिक छ, सङ्केतमय, प्रतीकात्मक (पृ. १)।

यस भनाइअनुसार सुम्निमाको विषयवस्तु प्राचीनतम पौराणिक भएको तथ्य मान्न सकिन्छ। उपन्यासको विषयवस्तु इतिहास र पुराणसम्मत कुरालाई पृष्ठभूमि बनाउँदै संरचित उपन्यास हो भन्न सकिन्छ। उपन्यासकारले स्वयं उपन्यासकै 'उपकथा' शीर्षकमा व्यक्त गरेको माथिको कथनबाट पनि थाहा हुन्छ। पुराण प्रसिद्ध विश्वामित्र ऋषिको आश्रम कोशीको चतरामा कुनै बेला भएको र सो पृथ्वीको गर्भमा लोप भएको कुरालाई उपन्यासकार कोइरालाले केही दन्त्यकथा र इतिहासको समायोजन गरी यस उपन्यासको स्वरूप निर्माण भएको हो भन्ने तथ्य उपन्यासमा यसरी सङ्केत गरिएको छ।

जुन कालको यात्रावृत्तान्त हो, त्यसबेला विश्वामित्र एउटा पौराणिक ऋषिका रूपमा मात्र स्मरणीय थिए। विश्वामित्रको शेषपछि त्यो स्थलको यज्ञवेदी निरामि भयो र यज्ञधुमले आकाश शून्य। सहस्र कण्ठबाट ध्वनित वेदपाठ थामियो। आश्रमका पर्णकुटीहरू केही कालसम्म शून्यमा

चिहाउँदै उभिरहे, फेरि एक एक गरेर भूमिसात हुँदै लोप भए । समीपमै परिवर्तनको वनले बिस्तार
त्यो स्थललाई आफ्नो मातृअङ्गमा पुनः टाँसेर लोप गरिदियो । एउटा उच्चस्थलको चिन्हको प्रयोग
बाहेक अरु केही नरहेकाले जनश्रुतिको ऐतिहासिकतालाई बल प्राप्त हुन सकेन (पृ. २) ।

उपन्यासको थालनीमै स्थानसँग समयको सामञ्जस्य गराउँदै भनिएको छ : “कालान्तरमा त्यही थलोलाई
रोजेर तपसी ब्राह्मण दम्पतीले आफ्नो आश्रम बनाए” (पृ. ३)

उपसंहारका अन्तिम दुई अनुच्छेदमा पनि जसरी त्रेतायुगमा विश्वामित्रको जनश्रुति बाँकी रह्यो त्यसरी नै
सोमदत्तको आश्रम पनि किरातीहरूमा जनश्रुति मात्र बाँकी रह्यो भन्ने कुरा उपन्यास भित्र यसरी व्यक्त
गरिएको छ : “प्राचीनकालको एउटा आश्रमको अवशेष हो यो । किरातीहरूमा एउटा जनश्रुति मात्र बाँकी
रह्यो कि उनीहरूले ... भन्छन् त्यही ठाँउमा त्रेतायुगमा विश्वामित्रको पनि त्यस्तै अवस्था भएको थियो
रे...” (पृ. ९४) ।

यसप्रकार माथिका उदाहरणलाई सर्सीती हेर्दा के भन्न सकिन्छ भने यस उपन्यासको विषयवस्तुगत पृष्ठभूमि
अति प्राचीनतम् हुनुका साथै किराती जनश्रुति र पूराकथालाई समायोजन गरी अतीतको धमिलो
संस्करणात्मक कल्पनाको स्वैरकल्पित, प्रतीकात्मक र सङ्केतात्मक प्रस्तुतिमा अभिव्यक्ति हुन गएको
स्पष्टतः देखा पर्छ । उपन्यासकारले विषयवस्तु सुरु हुनभन्दा अगाडि नै उपकथा शीर्षकमार्फत यसको
कथावस्तुलाई सत्य र असत्यको तराजुमा नजोखिने एउटा यात्रा वृत्तान्त हो र यसको महत्त्व पौराणिक छ,
सङ्केतमय र प्रतीकात्मक भनेबाट पनि किराती मिथकलाई अगाडि सार्नु पर्ने आवश्यक देखिँदैन । त्यसैले
यस उपन्यासलाई पौराणिककालीन परिवेश बोकेको उपन्यास हो भन्न सकिन्छ ।

सुम्निमा उपन्यासको कथानक पौराणिक ऋषि विश्वामित्रको समयलाई आधारभूमि बनाएर लेखिएको हो ।
पूर्वी नेपालको चतरा वराह क्षेत्रमा बस्ने किरात जातिको कथा उपन्यासमा वर्णन भएकाले यस उपन्यासले
बहन गरेको काललाई किरात काल पनि भन्न सकिन्छ । किराती दन्त्यकथाअनुसार हिमालको सृष्टि भएपछि
भगवानले सृजना गरेको “बोखोपी र सन्तसुरुखको” दाम्पत्य जीवनबाट छोरी सुम्निमाको जन्म हुन्छ ।
सुम्निमा हुर्की बढी युवती भएपछि आकाशमा बास गर्ने पारुहाडसँगको प्रेममा कहिले आकर्षित र कहिले
विकर्षित हुँदै अन्त्यमा दुवै दाम्पत्य जीवनको लगनगाँठोमा बाँधिन्छन् (चेमजोङ, २०२१ : ९-१०) । यसरी
हेर्दा उपन्यासकी नायिका र किराती दन्त्यकथाकी नायिकाको नाम मिल्न गएको देखिन्छ । उपन्यासमा
किरातकालीन पात्रहरू किराती भूमि, रहन सहन, संस्कृति सबै किरातकालीन परिवेशमा पूर्ण भएकाले र हिन्दु
र किरात संस्कृतिको द्वन्द्व देखाइ किरात संस्कृतिकै विजय देखाउनुले पनि यस उपन्यास किरातकालीन
परिवेशलाई आधार भूमि बनाएर लेखिएको देखिन्छ । उपन्यासकाले उपन्यासको नामाकरण गर्दा पनि किरात
देशको एउटा कथा भन्नुले पनि किरातकालीन परिवेशमा घटित कथा हो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

सूर्यदत्तको परिवारले गाउँ छाडेर आरण्य आश्रमका लागि प्रस्थान गर्नु नै सुम्निमा उपन्यासको किरातकालीन
समयको मुख्य घटना हो । पुत्र सोमदत्तलाई ब्राह्मणोचित सद्धर्मको र उच्च जीवनको शिक्षा दिन आश्रमको
समय नै उपयुक्त मानिन्छ । सोमदत्त बिहानै उठेर बाबुसँग नुहाउन जानु, गायत्री मन्त्र जप गर्नु, सूर्यको प्रथम
किरणसँगै रवि वन्दना गर्नु जस्ता कार्यहरूले प्रभातकालीन समयको ब्राह्मण संस्कृतिको परिवेशलाई
भल्काएको छ । दिउँसो सोमदत्त गाउँ लिएर जानु, शमीको वृक्षमुनि निदाउनु, सुम्निमासँग परिचय हुनु,
वनजङ्गलका हाइगाभिन्न चरा चुरूङ्गीहरू उफ्रीउफ्री खेल्नु, सोमदत्तलाई भेट्न आउँदा सुम्निमाले कपालमा
रक्त गुराँस घुर्सानु, कोशी तटमा वालुवा तातेर रक्नु जस्ता घटनाले उपन्यासभित्र घटना घटेको समय गर्मी
याम वा चैत वैशाख महिना भएको सङ्केत दिएको छ । उपन्यासमा सुम्निमा र सोमदत्तको भेट भएको
समयलाई यसरी देखाइएको छ : सुम्निमा भन्दैथी, - “गर्मीको याम बडो अलिखलाग्दो हुन्छ । मनमा के के
कुराहरू आइ रहन्छन्; वालुवामा उठिरहेको त्यो तातो वाफ जस्तो. . .” (पृ. १६) ।

किराती समाजमा कुनै पनि महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्दा समाजको प्रमुख व्यक्तिको घरमा भेला भई गर्ने चलन छ ।
राजाजाले गोबध निषेध गरेपछि उनीहरूले महत्त्वपूर्ण निर्णय लिनुपर्ने देखिन्छ । उनीहरूले सो निर्णय गर्नका
लागि रातको समय चुनेको देखिन्छ । किरातीहरूले महत्त्वपूर्ण निर्णय लिँदाको रात्रीकालीन परिवेशलाई यसरी

देखाइएको छ : “रातभरि बिजुवाको घरमा किरातीहरूको सभा भयो । उनीहरूले एउटा गाई काटेर भोज खाए र खुब जाँड पिएर लट्ठ भए. . .” (पृ. १३) ।

सोमदत्त तपस्याको लागि आश्रमै छोडेर हिँड्छ । सुम्निमाले उसलाई धेरै वर्षसम्म पर्खिन्छे र अन्त्यमा भिल्ल केटोसँग बिहे गर्छे । तपस्या सफल भएपछि सोमदत्त पनि घर फर्कन्छ । पुत्रबाट आमाले दिनभरि धार्मिक प्रवचन सुन्ने गर्छिन् । एकदिन ब्राह्मण दम्पती सोमदत्तलाई छोरी दिन आश्रम आउँछन् । अतिथि देवो भवः भन्दै सूर्यदत्तको परिवारले स्वागत गर्छन् । यहाँ तत्कालीन समयमा ब्राह्मण समाजमा पाहुनालाई भगवान्को रूपमा लिएको देखिन्छ । पुलोमा र सोमदत्तको विहेपश्चात् ब्राह्मण दम्पती सन्यासी जीवनको लागि प्रस्थान गर्छन । माथिका यी सबै घटनाक्रम त्यस समयको किराती भूमिमा अवस्थित ब्राह्मण आश्रममा घटेका घटनाहरूको कालगत परिवेशलाई पुष्टि गर्न आएको देखिन्छ ।

उपन्यासमा सोमदत्त र पुलोमाको सन्तान नहुनु, पुलोमाको रजोदर्शन हुँदा चार दिनसम्म आश्रम बाहिरै बस्नु, सोमदत्त निराश भएर बिजुवाकहाँ पुग्नु, लामो समयपछि सोमदत्त र सुम्निमाको भेट हुनु, सुम्निमाले बाबुको सल्लाहअनुसार सोमदत्तको मनुवा ठीक पार्नु, साँझपख पुलोमाले भिल्ल युवकलाई सम्झेर बस्नु, सोमदत्त कामोत्तेजित भएर रातभरि पुलोमासँग यौनसम्पर्क गर्नु र बिहान उठ्दा दुवैजनाले स्वर्गीय आनन्द प्राप्त गर्नु जस्ता घटनावलीले उपन्यासमा प्रयुक्त कालगत परिवेशलाई पुष्टि गर्न आएको देखिन्छ । पुलोमाले छोरो जन्माउनु, सोमदत्तको छोरो र सुम्निमाकी छोरीको फेरि शमीको वृक्षमुनि भेट हुनु, दिनभरि कोशी तटमा घुम्नु, पौडि खेल्नु, प्रेम गर्नु जस्ता घटनाले उपन्यासमा प्रयुक्त विहान, दिउँसो, राति जस्ता समय खण्डलाई आधार बनाएर अधि बढेको देखिन्छ । पुलोमाको मृत्यु भएको केही समयपछि सोमदत्तको मृत्यु हुन पुग्छ । सुम्निमाले आफ्नी छोरी र सोमदत्तको छोरोको बिहे गराइ दिन्छे र केही समयपछि सुम्निमाको पनि मृत्यु हुन पुग्छ । सोमदत्तको छोरो र सुम्निमाकी छोरीले धेरै सन्तान जन्माउँछन् । सोमदत्तको छोरोले आफ्ना सन्तानलाई तिमीहरूको जिबाको आश्रम भन्दै तलको जङ्गललाई देखाउँथ्यो, जसलाई उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ : “. . . दुङ्गामा बसेर सोमदत्तको छोरोले तलको आश्रम हेरिरहन्थ्यो र आफ्ना छोराछोरीलाई भन्थ्यो, -ऊ त्यहाँ तिमीहरूको जिबाको आश्रम थियो” (पृ. ९४) ।

माथिको उद्धरणले सोमदत्तको समय, सोमदत्तको छोराको समय र उसका नाति नातिनाको समय गरी तीन पुस्तालाई स्पष्ट तोकेको देखिन्छ, किनकि उपन्यासको अन्त्यका दुई अनुच्छेदमा पनि भनिएको छ : “. . . सोमदत्तको छोरो र सुम्निमाकी छोरीको मृत्युपछि उनीहरूका सन्तानले आश्रमको थलोलाई चटकै बिसँदै गए । प्राचीनकालको एउटा आश्रमको अवशेष हो यो । किरातीहरूमा जनश्रुति मात्रै बाँकी रह्यो. . . ।”

“भन्छन् त्यही ठाउँमा त्रेतायुगमा विश्वामित्रको पनि त्यस्तै अवस्था भएको थियो रे । वन र आकाशको नीरवतामा लोप भयो सोमदत्तको आश्रम”. . . (पृ. ९४) । यिनै उपन्यासका कथनले पनि सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त किरातकालीन परिवेशअन्तर्गत तीन पुस्ते समयावधिलाई वहन गरेको देखिन्छ ।

लेखकीय परिवेश

सुम्निमा उपन्यासको प्रकाशन वि.सं. २०२७ मा भएको पाइन्छ भने यसको लेखन अवधि वि.सं. २०१७ तिरको देखिन्छ । नेपाली उपन्यासको विकासक्रमलाई हेर्दा पनि यो उपन्यासको लेखन तथा प्रकाशन आधुनिक कालमा भएको पाइन्छ । त्यसैले यस उपन्यासलाई आधुनिक कालको उपन्यास हो भन्ने आधार देख्न सकिन्छ । लेखकीय कालको प्रभाव केही मात्रामा कृतिमा परेकै हुन्छ भन्ने कुरालाई आधार मानेर हेर्दा पनि यस उपन्यासले वहन गरेको विषयवस्तु, घटना घटेको स्थान, चतरा नजिकै बस्ने किरात जाति अभै पनि देख्न सकिनुले पनि यस उपन्यासको समयावधिले आधुनिकताको सङ्केत दिएको छ । उपन्यासमा आर्य संस्कृति र किरात संस्कृति बीचमा जति नै द्वन्द्व देखाए पनि अन्त्यमा समन्वयमा लागेर आधुनिक बनाइएको छ ।

सुरुमा सोमदत्त र सुम्निमाको पुस्ताको घटनावली हेर्दा उनीहरूले प्राचीनकालको सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षमा बढी जोड दिएको पाइन्छ । समाजमा ब्राह्मण जाति उच्च हुनु, ध्यान गर्नु, किरातीहरू नाङ्गै हिँड्नु जस्ता घटनावलीले प्राचीन सभ्यताको परिचय दिए तापनि सोमदत्तको छोरो र सुम्निमाकी छोरीको पुस्तालाई

हेर्दा भने उपन्यासमा बढी मात्रामा आधुनिकताको प्रभाव देख्न सकिन्छ। उही स्थान र उही संस्कृतिमा हुर्किएका सोमदत्त र सुम्निमाका छोरा छोरीले समय अनुसार आफ्नो व्यवहारमा परिवर्तन गरी द्वन्द्व भन्दा बढी समन्वयमा जोड दिएको पाइन्छ। उनीहरूले धर्म संस्कृति भन्दा बढी समाजलाई र आफ्नो अधिकार र इच्छालाई बढी प्राथमिकता दिएका छन्। सुम्निमाले आफ्नो छोरीको रोजाइलाई सहर्ष स्वीकार गर्नु, सुम्निमाकी छोरीले पनि आफ्नो जीवन साथी रोज्ने स्वतन्त्रता पाउनु, दुवै जनाले आफ्नो प्रेमलाई निर्धक्कसँग व्यक्त गर्न सक्नु, अन्तरजातीय विवाह गर्नु, जस्ता घटनावलीहरू आधुनिक कालका घटनावलीसँग मेल खानुले पनि सुम्निमा उपन्यासले आधुनिककालीन परिवेशलाई वरण गरेको देखिन्छ। अन्त्यमा जातीय सांस्कृतिक द्वन्द्वलाई त्याग्नै समन्वय नै मुख्य कुरा हो भन्ने प्रमाण उपन्यासमा व्यक्त भएबाट पनि सुम्निमा उपन्यासले लिएको समय आधुनिक कालको परिवेशको झल्को दिएको देखिन्छ।

धार्मिक परिवेश

सुम्निमा पौराणिक शैलीमा निर्माण गरिएको उपन्यास हो। यस उपन्यासका पात्रहरू आफ्नो धर्म र संस्कारले प्रेरित छन् जसले गर्दा उनीहरूमा विभिन्न प्रकारका परिवेशको सिर्जना भएको देखिन्छ। सुम्निमा सामान्य किरातधर्मी युवती भएकीले ऊ कुनै पनि परिस्थितिसँग सम्झौता गर्ने चरित्रका रूपमा देखिन्छे, जसले उसको जीवनमा अनुकूल परिवेशको सिर्जना भएको छ। सोमदत्त र पुलोमा भने धर्म परायण, कर्तव्य परायण र हठी स्वाभावले गर्दा उनीहरूको जीवनमा प्रतिकूल परिवेशको सिर्जना भएको छ। अन्त्यमा सुम्निमाको समन्वयवादी प्रवृत्ति देखाएर उपन्यासकारले सुम्निमा उपन्यासलाई सुखद् परिवेशमा टुङ्ग्याएका छन्। उपन्यास आर्य र किराती समाजमा घटित भएको छ भने यी दुई समाजको फरक संस्कृतिको द्वन्द्व पनि देखाइएको छ। आफ्नो धर्म संस्कृतिले प्रेरित भएका पात्रको आन्तरिक मनस्थितिको परिवेशलाई पनि उपन्यासमा देखाइएको छ। त्यसैले उपन्यासमा सामाजिक परिवेश, सांस्कृतिक परिवेश, राजनीतिक परिवेश तथा पात्रको आन्तरिक मनस्थितिको परिवेशलाई यसरी देखाइएको छ।

सामाजिक परिवेश

सुम्निमा दुई भिन्न सामाजिक धरातलका पात्रको प्रयोग गरी लेखिएको उपन्यास हो। यहाँ आर्य समाज र किरात समाज गरी दुई फरक फरक सामाजिक परिवेश भएको कथानलाई देखाइएको छ। सोमदत्त आर्य समाजको प्रमुख पात्र हो भने सुम्निमा किरात समाजकी प्रतिनिधि पात्र हो। यही आर्य समाज र किरात समाजको केन्द्रीयतामा उपन्यासको घटनावलीलाई अधि बढाइएको छ। उपन्यासमा मुख्य गरी दुई आर्यको सामाजिक परिवेश र किरातको सामाजिक परिवेश समाजको बारेमा चर्चा गरिएको छ।

आर्यहरूको समाज ज्यादै जटिल, कृत्रिम र औपचारिक देखिन्छ। सोमदत्त उपन्यासमा धर्म संस्कृतिप्रति अटल निष्ठा राख्ने तथा अन्ध परम्परावादी तपस्वी देखिन्छ। सोमदत्तमा जस्तो जीवनदर्शन छ त्यस्तै जीवन दर्शन त्यतिबेलाको आर्यहरूको समाजमा देखिन्छ (भट्टराई, २०५३, पृ. १५५)।

आर्यहरूको समाज सामन्ती किसिमको देखापर्छ। आफ्नो धर्म र संस्कृतिको हितमा अरूको धर्म संस्कृतिमाथि नै दमन गर्नु यसको राम्रो उदाहरण हो भन्न सकिन्छ। आफू शिक्षित भएकाले समाजमा सबैभन्दा उच्च ठान्ने प्रवृत्ति बोकेका आर्यहरूले अरूलाई अज्ञानी र असंस्कृत भनि नराम्रो व्यवहार गर्दथे जसलाई उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ : “हामीहरू आर्यका सन्तति हौं, सुसंस्कृत छौं। तिमीहरू संस्कृतिविहिन बर्बर जातिका किरात हौं” (पृ. ६)।

त्यतिबेलाका आर्यहरूले जातका आधारमा सानो ठुलो, सभ्य असभ्य जस्ता कुराहरू मनमा बोकेर समाजमा भेदभावको सीमा कोरेको देखिन्छ। उपन्यासमा सोमदत्त यस्तो कृत्रिम परिवेशमा हुर्किएको छ, जसले आफ्नो स्वेच्छाले कुनै काम पनि गर्न पाउँदैन। ऊ किशोर अवस्थादेखि नै आफ्नो बाबुको नियन्त्रणमा पर्छ र बाबुकै इच्छाअनुसार जीवनयापन गर्छ। धर्मको नाममा आफ्नो यौनेच्छा समेत दमित गरेको सोमदत्तले माता पिताको आग्रहमा विवाह गर्नु, पुत्र प्राप्तिका लागि मात्र पत्नीसँग सहवास गर्नु, गर्भ नरहदा पत्नीलाई दोषी देख्नु जस्ता अन्धपरम्पराको परिवेश आर्य समाजमा देखिएको छ। त्यतिबेला आर्य समाजमा धर्मले नराम्रो प्रभाव पारेको

देखिन्छ। धर्मका नाममा सोमदत्तले आफ्नी पत्नी, पुत्र र दाम्पत्य जीवनप्रति नै उदासिन देखाउनु नै आर्य समाजको खोक्रो आदर्श हो। उपन्यासमा पुलोमाले पतिबाट जुन उपेक्षाभाव र अपमान सहनु पर्छ त्यसबाट आर्य समाजमा महिलाको सामाजिक स्तर कस्तो अवस्थामा रहेको थियो भन्ने कुराको जानकारी हुन्छ। पुलोमाले सुरुमा भिल्ल युवकलाई मन पराउनु तर आमाको डरले बाहिर ननिस्कनुले पनि आर्यहरूको समाजमा नारी स्वतन्त्रताको दमन थियो भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ।

उपन्यासमा सुम्निमाको कार्य भूमिकाको माध्यमबाट किराती समाजको चित्रण भएको पाइन्छ। किराती समाज पहाडीया समाज हो। उनीहरू खोक्रो आदर्शभन्दा पर यथार्थताको धरातलमा बाँचेका छन्। सरल जीवन यापन गरेका किरातीहरू प्रकृतिलाई माया गर्छन्। उनीहरू आफ्नो शरीरलाई माया गर्छन् र स्वतन्त्र जीवन जिउन चाहन्छन्। स्वतन्त्र जीवन बिताएका उनीहरूले कसैको अन्याय सहन गर्न सक्दैनन् भन्ने उनीहरूको सामाजिक परिवेशलाई उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ : “बिजुवाबा ! बरू यो अन्याय सहनु भन्दा त मेरे सखापै हुनु वेश हो” (पृ. १२)। किरात समाजकी नारी स्वतन्त्र छे। उसले समाजमा कुनै अपमान वा यातना सहनु परेको छैन। किराती समाजमा छोरीले पनि आफैँ केटो चयन गरेर घरमा ल्याउन पाउँछे भने कुराको उदाहरणको रूपमा सुम्निमाकी छोरी आएकी छे। उसका इच्छा, चाहना, निर्णय र कार्यप्रति समाज र परिवारले कुनै प्रभाव पारेका छैनन् बरू समर्थक बनेका छन्। किरातीहरू एउटै समाजमा बसेपछि सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छन्। सूर्यदत्तको परिवार आरण्य आश्रममा आउँदा जङ्गलफाँडी आश्रम बनाइ दिनु, दुध खानको लागि गाईको व्यवस्था गरि दिनु, पुलोमाको मृत्यु हुँदा सहयोग गर्नु, सोमदत्तको मृत्युपछि दाह संस्कार गर्नु जस्ता कार्यले किराती समाजको सहयोगी परिवेशलाई झल्काएको छ।

यस उपन्यासमा आर्यहरूको सामाजिक परिवेश हेर्दा शिक्षित र उच्च स्तरको देखिए पनि यो समाजले खोक्रो आदर्शलाई बढी अंगालेको देखिन्छ। आर्यहरूको समाज जटिल, कृत्रिम, बढी औपचारिक र सामन्ती किसिमको देखिन्छ। त्यस्तै किरातकालीन समाजलाई हेर्दा ज्यादै सरल किसिमको, प्रकृतिलाई बढी माया गर्ने, सहयोगी भावना भएको, निर्णयको स्वतन्त्रता भएको, अशिक्षित भए पनि व्यावहारिक किसिमको परिवेश किराती समाजमा देख्न सकिन्छ।

सांस्कृतिक परिवेश

सुम्निमा दुई फरक फरक सांस्कृतिक परिवेशको प्रयोग गरेर लेखिएको उपन्यास हो। सोमदत्त र सुम्निमा उपन्यासका प्रमुख दुई सांस्कृतिक पात्रहरू हुन्। सोमदत्तले आर्य संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने सुम्निमाले किरात संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेकी छ। सोमदत्तले उपन्यासमा गरेका हरेक कार्यहरू आर्य सांस्कृतिक परिवेशमा पूर्ण भएका छन् भने सुम्निमाले गरेको हरेक कार्यहरू किरात सांस्कृतिक परिवेशमा पूर्ण भएका छन्। उपन्यासमा प्रयुक्त सांस्कृतिक परिवेशलाई आर्यको सांस्कृतिक परिवेश, किरातको सांस्कृतिक परिवेश गरी देखाइएको छ।

आर्यहरूको सांस्कृतिक परिवेशअनुसार उपन्यासमा सूर्यदत्तले पुत्र सोमदत्तको पुरोहितबाट द्विज धर्मानुकूल व्रतबन्ध सम्पन्न गरी दिन्छन्। त्यसपछि छोराको शिक्षाको उचित प्रबन्धको लागि आरण्य आश्रमतर्फ प्रस्थान गर्छन्। आश्रमबासी भैसकेपछि सोमदत्त ब्रह्ममुहूर्तमा उठेर नदीमा स्नान गर्नु, मौन व्रत धारण गर्नु, प्राणायामको लामो क्रिया गर्नु, सूर्यको मन्त्रपाठ गर्दै रवि वन्दना गर्नु, अरणीद्वारा अग्नि मन्थन गरेर यज्ञवेदीमा आहवनीय स्थापना गर्नु, उच्चकण्ठले मन्त्रोच्चारण गर्दै चामल, घिउ, तिल, मिसाएको चरुको हवन गर्नु जस्ता कार्यले उपन्यासमा आर्य संस्कृतिको सांस्कृतिक परिवेशलाई चित्रण गरेको छ। सोमदत्तले आश्रममा रहँदा अधिकांश भाग देव र पितृ उपासनामा बिताएर देव प्रसादको रूपमा पञ्चामृतले मुख शुद्ध पारेको देखिन्छ। आश्रममा राजाले गाईको बध र अन्य पशुहरूको हिंसा गर्न निषेध गर्नु, हिन्दु धर्मानुकूल स्थापित अग्निवेदीमा परिक्रमा गरी सोमदत्त र पुलोमाले बिहे गर्नु, मन्त्रोच्चारण गरी विधिपूर्वक सन्तान उत्पत्तिका लागि मात्र यौनसम्पर्क गर्नु, पुलोमा पतिपरायण स्त्री बन्नु, रजोदर्शन भएको बेला छुट्टै बस्नु जस्ता घटनावली उपन्यासमा आर्य संस्कृतिको परिवेशमा सम्पन्न भएका छन्।

किरात संस्कृतिको प्रतिनिधित्व सुम्निमाले गरेको हुँदा यहाँ हरेक कार्य किराती सांस्कृतिक पर्यावरणमा सम्पन्न भएका छन्। सुम्निमा उपन्यासमा नाङ्गै देखिने पनि किरातीहरूको सांस्कृतिक विशेषता मान्न सकिन्छ। उपन्यासमा रातभरि बिजुवाको घरमा किरातीहरूको सभा बस्नु, उनीहरूले गाई काटेर खानु, जाँड खाएर लट्ठ पर्नु, सुम्निमा र उसकी आमाले रातभर पाहुनाको सेवा गर्नु जस्ता घटनाले किरात संस्कृतिको परिवेशलाई भल्काएको देखिन्छ। सुँगुर पाठा चढाउने नयाँ ठाउँ बिजुवाले तोक्ने कुरा गर्नु, सबै भिल्ल तथा किरातीहरूले बिजुवाको कुरा मान्नु, जस्ता सांस्कृतिक घटनावली पनि देखिन्छन्। त्यस्तै, आफ्नो शरणमा पर्न आएको आर्य संस्कृतिको ब्राह्मण सोमदत्तलाई सहयोग गर्नु, पुलोमाको मृत्युपछि सुम्निमाले गाउँबाट मान्छे पठाउनु, सोमदत्त विरामी भएको बेला आश्रममा भेट्न जानु जस्ता घटनावलीले उपन्यासमा प्रयुक्त किराती सांस्कृतिक परिवेशलाई देखाइएको छ।

प्रस्तुत सुम्निमा उपन्यासमा आर्य संस्कृति र किरात संस्कृतिको कथानकलाई समेटेको पाइन्छ। पात्रअनुसार नै संस्कृतिको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा सोमदत्तको परिवारले आर्य संस्कृतिको परिवेशमा कार्य पूरा गरेको छ भने सुम्निमाको परिवारले किरात संस्कृतिको परिवेशको प्रयोग गर्दै आफ्नो कार्य पूरा गरेको देखिन्छ।

राजनैतिक परिवेश

सुम्निमा उपन्यास मूलतः संस्कृतिमूलक उपन्यास हो। उपन्यासमा सोमदत्तको परिवार आर्य संस्कृतिको र सुम्निमाको परिवार किरात संस्कृतिको पक्षपाती देखाएर दुई संस्कृति बिच द्वन्द्व र समन्वय गराएका कोझरालाले उपन्यासमा राजनैतिक परिवेशको पनि सिर्जना गरेको देखिन्छ, उनको राजनैतिक मेलमिलाप नीतिको प्रभाव यहाँ वैचारिकताको माध्यमबाट आएको छ। सुम्निमा उपन्यासमा घटेका घटनावलीलाई हेर्दा आर्यहरूलाई समाजमा उच्च देखाउनु र किरात संस्कृतिलाई निम्नस्तरको देखाउनु नै त्यतिबेला समाजमा रहेको राजनीतिक परिवेशको असर हो। ब्राह्मण भनेर सबैले मान्नु पर्ने त्यो ब्राह्मणवाद पनि राजनीतिक कारण हो भन्न सकिन्छ। सोमदत्तको परिवार आरण्य आश्रममा बसेको बेला जङ्गलमा सिकार खेल्न राजपुत्र आउनु, ऋषि आश्रमको संरक्षण गर्नु आफ्नो कर्तव्य ठान्नु, किरात भूमिमा गोवध तथा हिंसात्मक कार्य रोक्न आदेश दिनु, किरातीहरूले वराह क्षेत्रमा सुँगुर चढाउनु पर्ने माग राख्दा राजाज्ञा अटल छ भन्नु जस्ता घटनाले उपन्यासभित्रको राजनैतिक परिवेशलाई पुष्टि गरेको छ।

उपन्यासमा किरात जाति गाउँमा मिलेर बसेको देखिन्छ। किरातीहरूले धर्ममा बढी विश्वास गर्ने हुनाले गाउँमा धर्म गुरु चुनेका छन्। किरातीहरूले आफ्नो धर्म गुरुलाई बिजुवा भनेका छन्। बिजुवा गाउँको प्रमुख व्यक्ति हो, जसले गाउँमा आउने समस्याहरूको समाधानका लागि पहल गर्ने गरेको देखिन्छ। उपन्यासमा उसले दिएको परिचयले राजनीतिक परिवेशको सिर्जना गरेको छ : “... म ऊ त्यो माथिको किरात गाउँको साहिलो बिजुवा हुँ। यहाँ भेला भएका किरातहरू मेरा बातुड भाइ हुन्।” राजपुत्रसँगै उभिएको सैनिकले उपन्यासमा बिजुवालाई किरात प्रमुख भएको जानकारी उपन्यासमा यसरी दिइएको छ: “एले बोल्ने मानिस किरातहरूको प्रमुख हो” (पृ. १०)।

प्रस्तुत उपन्यासमा राजपुत्र सिकार खेल्न आउनु, राजाज्ञा भन्दै आफ्नो आदेश सुनाउनु, साहिलो बिजुवा गाउँको प्रमुख हुनु, रातभरि बिजुवाको घरमा छलफल चल्नु जस्ता घटनावलीले उपन्यासमा राजनीतिक परिवेशको सिर्जना गरेको देखिन्छ।

पात्रको मनोगत परिवेश

सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशहरूमध्ये पात्रको मनस्थितिको अवस्था वा परिवेश पनि एक महत्त्वपूर्ण परिवेश हो। उपन्यासमा आएका स्थान, काल, प्रकृति, संस्कृति, समाज जस्ता पक्षले पनि पात्रको मनस्थितिमा एक किसिमको परिवेशको सिर्जना गरेको देखिन्छ। मुख्यतः सोमदत्त, सुम्निमा र पुलोमाको मनस्थितिले उपन्यासमा फरक फरक परिवेशको सिर्जना भएको छ। सोमदत्तको शिक्षादीक्षाको लागि ब्राह्मण परिवार आरण्य आश्रममा प्रस्थान गर्छन्। दिउसो गाई लिएर कोशी तटमा पुग्दा सोमदत्तको भेट सुम्निमासँग

हुन्छ र उनीहरू साथी बन्दछन् । समयको क्रमसँगै सोमदत्त र सुम्निमा यौवनावस्थामा प्रवेश गर्छन् । उनीहरूको सामिप्य पहिलेको जस्तो देखिदैन । सोमदत्त सुम्निमाको नाजो शरीर देखेर मानसिक विक्षिप्ततामा पुगेको छ । आफ्नो तपस्या भङ्ग हुन्छ कि भनेर ऊ मानसिक तनावमा छ । उसले सुम्निमाको शरीरलाई पापको खाडल भन्दै आफ्नो अगाडिबाट पर हट्नु आग्रह गरेको छ । त्यस्तै, सुम्निमा पनि १४-१५ वर्षकी युवती भएकी छ । उसमा पनि यौवनावस्थाका लक्षणहरू देखिन्छन् । सोमदत्त रिसायो कि भनेर चिन्ता लाग्नु, रातभर निद्रा नलाग्नु, दिक्क र वैराग लाग्नु जस्तो परिवेश सुम्निमाको मनमा देखापर्छ । सुम्निमाको यौवनावस्थाका मनस्थितिको परिवेशलाई उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ : “ . . . मध्याह्नको गर्मीमा रन्किन्छ रे आङ र सुद्धि पनि हराउँछ रे कहिलेकाँही । . . . चौध पन्ध्रको पनि त भएँ नि म ” (पृ. १७) ।

सोमदत्त र सुम्निमा शमीको वृक्षमुनि बसेर विभिन्न विषयमा वहस गर्छन् । शमीको झ्याम्म परेको मसिना हाक्नमा रङ्गविरङ्गी चराहरू रमाइ रहेका हुन्छन् । त्यसैगरी सुम्निमा पनि सोमदत्तसँग रमाउन चाहन्छे । कोशीको वालुवा तातेर रन्किए भैं सुम्निमा पनि सोमदत्त प्रतिको प्रेमले बाफिएकी छे । ऊ सोमदत्तसँग प्रेम गर्न लालायित छे । त्यतिबेलाको सुम्निमाको मनको परिवेशलाई यसरी देखाइएको छ : “गर्मीको याम बडो अलिछलाग्दो हुन्छ । मनमा केके कुराहरू आइ रहन्छन्, बालुवामा उठि रहेको त्यो वाफ जस्तो. . . ” (पृ. १६) ।

सोमदत्त र सुम्निमाको विछोड भएपछि सुम्निमाले गाउँको एक भिल्ल युवकसँग विहे गर्छे । सुम्निमाको एउटा छोरी जन्मन्छे, तापनि उसको दुलाहाले सुम्निमालाई कहिले पाइन भन्छ । रातभर सँगै सुत्दा पनि उसको दुलाहाले उसलाई पाइन भन्दा सुम्निमामा निराशाको परिवेश सिर्जना भएको छ । उपन्यासमा सोमदत्त र पुलोमाको पनि त्यस्तै गति देखिन्छ । सोमदत्त र पुलोमाले सन्तान उत्पादनका लागि मात्र यौनसम्पर्क गर्छन् । उत्तेजित यौनच्छालाई धर्मका नाममा दमित गरी सम्पर्क राख्दा जति नै समागम गरे पनि उनीहरूबाट सन्तान हुँदैन । उनीहरूको मनमा एक अर्काप्रति शंकाको परिवेश सिर्जना हुन्छ । पुलोमाले सन्तान प्राप्तिका लागि सोमदत्तसँग गरेको कामवासना शून्य मानसिक सम्पर्कबाट थकित र विरक्त महसुस गरेकी छ । पुत्र प्राप्तिको असफलताले एकाग्र धारण गरेकी छ । उसले आफ्नो पुरानो साथी भिल्ल युवकलाई सम्झन पुगेकी छ । त्यस्तै, सोमदत्त पनि पुत्र प्राप्तिको असफलताले मानसिक रूपमा ज्यादै विक्षिप्त बनेको छ । बाहिरबाट हेर्दा सामान्य जीवन देखिए तापनि सोमदत्त र पुलोमाको जीवन ज्यादै निराशामय देखिन्छ । दुवै जनाले आफ्नो जीवनलाई बोझ सम्झिएर चिन्तामा एक्ला एक्लै पिल्सिएका छन् । उपन्यासमा पुलोमा र सोमदत्तको विक्षिप्त मानसिक परिवेशलाई यसरी देखाइएको छ : “अत्यन्त विरक्तताको साथ सोमदत्तले भन्थ्यो, “यदि पितामाताको आज्ञा र धर्मशास्त्रको आदेशको बाध्यता नभएको भए म उहिल्यै सन्यासी भइसक्ने थिएँ” (पृ. ४१) ।

पुलोमा पनि भन्थी, - “म पनि धर्मोपदेशको बाध्यताले यो वैवाहिक जीवनमा अडिरहेको छु नत्र उहिल्यै सन्यासी तापसी भएर वनभित्र पसिसक्थे” (पृ. ४२) ।

सोमदत्त अन्त्यन्त दुःखी र विरक्त मन लिएर बिजुवाको शरणमा पुग्छ । बिजुवाको सल्लाहअनुसार सुम्निमाले सोमदत्तलाई मनुवादहमा लगेर मनुवा ठिक पारि दिन्छे । मनुवादह ज्यादै मनमोहक प्राकृतिक स्थान देखिन्छ । शान्त परिवेश, चिसो हावा, वनस्पतिको भिन्न प्रकारको सुगन्ध र साथमा सुम्निमाको उपस्थितिले सोमदत्तले वर्षौंसम्मको मानसिक तनावबाट मुक्ति पाएको छ । धेरै वर्षपछिको खुसी र सुखी मानसिकतालाई उसले उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेको छ : “कस्तो मनोरम स्थल ! मलाई माताको गर्भको स्मरण गराउँछ. . . ” (पृ. ५०) ।

मनुवादहमा सुम्निमाको स्पर्शले सोमदत्त उत्तेजित बन्न पुगेको छ । शमीको वृक्षमुनि लगेर सुम्निमाले चुम्बन गरिदिए पछि सोमदत्त ज्यादै उत्तेजित बन्न पुगेको छ । ऊ पहिलेको जस्तो सोमदत्त नभई भिल्ल युवकको रूपमा प्रचण्ड वेगका साथ आश्रमभित्र पस्दछ र पुलोमासँग यौन समागम गर्दछ । त्यस रात दुवै उत्तेजित मानसिकतामा देखिन्छन् । पुलोमाले जीवनमा कहिल्यै प्राप्त नगरेको आनन्द प्राप्त गरेकी छ । उपन्यासमा पुलोमा र सोमदत्तको उत्तेजित मानसिकतालाई यसरी देखाइएको छ : “पिडा र आनन्दको एकसाथको भोगमा साउकुतीको सीत्कार गर्दै भन्थी, - “अह, अह भिल्ल, अह. . . । उसलाई लाग्यो कि बुँदबुदाइरहेको वाष्पध्वनिमा सुम्निमा ! सुम्निमा !!” (पृ. ६४) ।

यौनसम्पर्कको अर्को दिन सोमदत्त र पुलोमा दुवैले स्वर्गीय आनन्द प्राप्त गरेको जस्तो अनुभव गर्छन् । समयक्रमसँगै पुलोमा र सोमदत्त बिच वैमनस्यता उत्पन्न हुन्छ । सोमदत्तको छोरा जन्मन्छ भने पुनः उही शमीको वृक्ष भएको स्थानमा सोमदत्तको छोरो सुम्निमाकी छोरी साथी बन्छन् । पुलोमा बिस्तारै कमजोर बन्दै जान्छे र उसको मृत्यु हुन्छ । उता आश्रममा सोमदत्त पनि थला पर्छ, सुम्निमा सोमदत्तलाई भेट्न आश्रम पुग्छे र केही दिनपछि सोमदत्तको मृत्यु हुन्छ । सोमदत्तको मृत्युले सुम्निमाको मनमा साह्रै चोट पर्छ । उसले सोमदत्तको छोरालाई आफ्नो घरमा लैजान्छे र छोरीसँग बिहे गराइ दिन्छे । माथिका यस्तै पात्रका मानसिक परिवेशमा घटेका घटनावलीमा यो उपन्यास पूर्ण भएको छ ।

निष्कर्ष

उपन्यासको परिवेशान्तर्गत रहेर सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त देश, काल र परिवेशको अध्ययन गरिएको छ । स्थानका रूपमा पूर्वी नेपालको कोशी चतरा आश्रम, कोशी तटका आसपासका क्षेत्रहरू, किराती गाउँ, मनुवादह आदि स्थानहरू उपन्यासका प्रमुख दृश्यात्मक स्थानिक परिवेशका उदाहरणहरू हुन् । विश्वामित्रको आश्रमलाई आधार भूमि बनाएर सुरु भएको उपन्यासमा सूर्यदत्तको परिवारले आश्रम बनाउनु, कोशी तटिय क्षेत्रमा सोमदत्त र सुम्निमाले घुमफिर गर्नु, किराती गाउँमा सोमदत्त र सोमदत्तको छोरो पुनु, मनुवादहमा सोमदत्तको मनुवा ठीक पार्नु जस्ता घटनाले स्थानिक परिवेशलाई पुष्टि गर्न आएको देखिन्छ । स्थानसँग सम्बद्ध भएर आएका प्रकृति, भाषा, रहन सहन जस्ता पक्षले स्थानिक परिवेशलाई पुष्टि गर्न थप सहयोग गरेका छन् । सुम्निमा उपन्यासको कालगत परिवेशलाई हेर्दा त्यति स्पष्ट समयावधि देखिँदैन तर पनि अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा उपन्यासको विषयवस्तु पौराणिक स्रोतबाट लिइएको हुनाले र पौराणिक कालीन विश्वामित्रको ऋषि आश्रमको चर्चा भएकाले पौराणिक कालको भन्न सकिन्छ । त्यस्तै, किराती भूमिमा घटना घटेको हुँदा, किराती पात्रको प्रयोग भएको हुँदा र स्वयं उपन्यासकारले नै उपन्यासको सुरुमा 'किरात देशको एउटा कथा' लेखेको हुँदा किरात कालीन समयलाई मान्ने आधार पनि देखिन्छ । त्यस्तै उपन्यास लेखेको समय र त्यसले पार्ने प्रभावलाई हेर्दा आधुनिक कालीन उपन्यास पनि हो भन्ने आधार देखिन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त परिवेशलाई हेर्दा परिवेशीय परिवेशको प्रयोग प्रचुर मात्रामा भएको देखिन्छ । किराती समाज र ब्राह्मण आश्रमको समाजमा घटना घटेकाले सामाजिक परिवेशको सिर्जना भएको छ । दुई भिन्न संस्कृतिका घटनावली भएकाले सांस्कृतिक परिवेश र राजाज्ञा दिनु, बिजुवा गाउँको प्रमुख व्यक्ति हुनुले राजनीतिक परिवेशको सिर्जना भएको देखिन्छ । त्यस्तै फरक फरक पात्रको मनस्थितिको आधारमा घटना अघि बढेकाले पात्रको आन्तरिक मनको परिवेश पनि देख्न सकिन्छ । यसरी उपन्यासमा स्थानगत, कालगत र पात्रगत परिवेशको प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएर उपन्यास पूर्ण भएको देखिन्छ ।

सुम्निमा उपन्यासमा प्रयुक्त विविध स्थानिक, भाषिक, कालिक, पौराणिक, सामाजिक सांस्कृतिक राजनीतिक, वातावरणिक (भौतिक र मानसिक) आदि पक्षहरूको व्यापक क्षेत्र परिवेश विधान हो भन्न सकिन्छ । यिनै थुप्रै अवयवहरूको अन्तर्सम्बन्ध र तिनको प्रभावका आधारमा सुम्निमा उपन्यासको वैचारिक दर्शन अभिव्यक्त भएको छ । यसर्थ के भन्न सकिन्छ भने उपन्यासको परिवेशविधान अनन्त फैलिएको ब्रह्माण्ड हो जुन भौतिकदेखि अभौतिक स्थलसम्म विचरण गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- कोइराला, खेम (२०४५), *साहित्यकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला*, काठमाडौं : श्री विद्या प्रकाशन ।
- कोइराला, जीवनचन्द्र (२०५३), सम्पा., *विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला : समालोचना र विचारमा*, काठमाडौं : विश्वेश्वरप्रसाद अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्र ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद, *सुम्निमा* (२०६३) सातौं.संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ढकाल, भूपति (२०६०), *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा र उपन्यासहरूको विश्लेषण*, काठमाडौं : ए.बी.सी. प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य, (२०४०) नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र, (ई. १९८३) नेपाली उपन्यास परम्परा र पृष्ठभूमि, दार्जिलिङ : दीप प्रकाशन ।
राई, इन्द्रबहादुर, (२०३१), नेपाली उपन्यासका आधारहरू, काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
शर्मा, मोहनराज (२०५५), समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
..... (२०५९), शैली विज्ञान, दोस्रो संस्क. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
सुवेदी, राजेन्द्र, (२०५३) नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।